

Олександр БОНЬ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr BON,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Корпоративні та особисті стосунки у середовищі української літературної інтелігенції 1920-х років

У статті розглядається проблема корпоративних й особистих стосунків у середовищі української літературної інтелігенції 1920-х років. Бурхливий літературний процес визначався наявністю в ньому різноманітних течій і груп, які вели гостру, нерідко нищівну ідейну боротьбу. Цій боротьбі більшовицький режим зміг надати характеру ідеологічного протистояння, а отже, перевести у політичну площину, що дало змогу використати її як привід для політичного й фізичного знищення. Водночас горизонтальні особисті зв'язки більшовицькій владі було дуже важко контролювати, тому був запущений процес стеження за діячами літератури й мистецтва. На прикладі Г. Косинки, М. Хвильового та інших літераторів показано, що такі дії мали на меті не лише тотальний контроль, але й вплив на середовище. Так сформувалася атмосфера страху, недовіри і, як наслідок — атомізації літературно-мистецької інтелігенції і контролювання її.

Ключові слова: літературно-мистецька інтелігенція, літератори, корпоративні зв'язки, особисті зв'язки, М. Хвильовий, 1920-ті роки.

Corporate and Personal Relations among the Literary Intelligentsia in the 1920s

The article examines the important issue of corporate and personal relations among the literary intelligentsia in the 1920s, which influenced significantly the development of not only the literary and artistic process but the course of the ideologization of cultural life in Soviet Ukraine as well. By examining the formation and confrontation of literary groups, the author investigates the consequences of the struggle in the intelligentsia's environment. Besides, highlighting interpersonal relations, the author shows its influence on the results of the writers' activity in the conditions of Ukrainization and pressure from the totalitarian state.

The turbulent literary process in the 1920s was largely defined by the presence of various movements and groups in the USSR (Ukrainian Socialistic Soviet Republic) among literary figures. They waged a fierce, often destructive ideological struggle. The Bolshevik regime was able to give this struggle the character of an ideological confrontation and, consequently, to transfer it to the political area. Thus, in the conditions of totalitarian communist discourse the Soviet authorities got the opportunity to use this circumstance as a ground for political and physical destruction. At the same time, it was very difficult for the Bolshevik authorities to control horizontal corporate, and especially personal, ties. That is why the process of constant surveillance of literary and artistic figures was launched. The examples of H. Kosynka, M. Khvylovyi, and other writers show that this process was aimed not only at total control, but also at influencing the environment of cultural figures. This influence had an impact on the formation of an atmosphere of general fear and widespread distrust in the society of the cultural and artistic elite. And, as a consequence, the severance of horizontal ties, atomization and institutional weakening of the literary and artistic intelligentsia.

It is determined that the Ukrainian literary and artistic intelligentsia in the paradigm of its own vision of the goals and objectives of Ukrainization, which were different from those of the governing Party, actually became a counter-elite for the Bolshevik party. This was the fundamental reason for the confrontation between the regime and the writers of the 1920s. Having used corporate and personal confrontation among writers, the Communist Party soon began to destroy intellectuals in Soviet Ukraine.

Key words: literary and artistic intelligentsia, writers, corporate connections, personal connections, Mykola Khvyliovyi, 1920s.

Українська інтелігенція першої третини ХХ ст. відіграла визначальну роль у становленні та розвитку української самосвідомості, у державотворчих процесах. Через поразку української боротьби за відновлення державності частина її емігрувала, витіснена більшовицьким режимом. Це полегшило завдання комуністичній системі у формуванні нової інтелектуальної еліти для реалізації ідеї комуністичного будівництва і, зокрема, проведення «культурної революції». Але ще до Української національної революції сформувалась українська літературно-мистецька інтелігенція, яка мала відмінні риси й окремі від російської еліти завдання. Встановлення контролю і використання української літературно-мистецької інтелігенції стало одним із ключових завдань більшовицького режиму для формування комуністичної української квазідержавності та спрямування у необхідне владі русло суспільного і, зокрема, літературно-мистецького розвитку.

В умовах загрози втрати контролю над республікою більшовицька верхівка змушена була надати певні можливості для інституційного й особистісного розвитку літературно-мистецькому середовищу в умовах українізації. Разом з тим поступово посилювала контроль і вплив на це середовище. Складною для осмислення залишається наукова проблема, як, поєднуючи методи заохочення і покарання, більшовицькому тоталітарному режиму вдалося розпалити протистояння у корпоративних відносинах літературних угруповань та посягти недовіру в особистісних стосунках у літературно-мистецькому середовищі.

Питанням взаємовідносин комуністичної влади та інтелігенції присвячена велика й різнопланова зарубіжна та українська історіографія. Зокрема, феномен інтелігенції в Російській імперії і СРСР, протистояння влади та інтелігенції досліджував польський вчений Анджей Новак, який наголошував, що ще до утвердження більшовицького режиму творились різні ідентичності й національні «проекти». Російські та українські інтелектуали по-своєму відповідали на виклик модернізації. Також він глибоко дослідив поєднання влади та культури як культурну гегемонію (Новак А., 2021). Геннадій Єфіменко докладно вивчав небезпеку горизонтальних зв'язків для тоталітарного режиму (Єфіменко Г., 2017). Юрію Луцькому належить ґрунтовне дослідження літературної політики більшовиків у 1920-х роках, у якому він детально висвітлює інституційне становлення української літератури в цей період та визначальний вплив більшовицького режиму на ідейну боротьбу в її царині (Луцький Ю., 2000). Також ці проблеми успішно вивчає Яна Примаченко (Примаченко Я., 2015). Лариса Якубова розглядала згадані проблеми

у контексті розв'язання національного питання більшовицьким режимом (Якубова Л., 2021).

Для вивчення проблем взаємовідносин літературно-мистецької інтелігенції та більшовицького режиму велику вагу мають публікації документів каральних органів, здійснені Василем Даниленком (Українська інтелігенція і влада, 2012), і справи Миколи Хвильового Юрієм Шаповалом (Полювання на «Вальдшнепа», 2009).

Метою статті є висвітлення корпоративних та особистих стосунків у середовищі української літературно-мистецької інтелігенції впродовж 1920-х років.

Слід зазначити, що, як стверджує А. Новак, імперія, якою була і російська, і радянська держава, побудову свого престижу здійснює як поєднання влади та культури і таким чином створює культурну гегемонію. І в обох випадках ми маємо ідеологію, яка обґрунтовує своє панування місією, що має світський характер, — місія забезпечення миру, цивілізування варварів тощо. Тому імперії для ідеологічного обґрунтування потрібна підтримка еліти, яка творить ідеї. Польський дослідник доходить слушного висновку: «Менші спільноти здаються природними, імперії ж потребують обґрунтування» (Новак А., 2021. С. 239).

Продуктивною є думка А. Новака про те, що інтелігенція імперського центру розвивалась паралельно з інтелігенцією периферії, що створювали національні «проекти». Існували контреліти центру й контреліти периферії, які мали й спільну ціль — скинути владу в центрі. Але це призвело до загрози асиміляції контреліт периферії до контреліт центру (Новак А., 2021. С. 240–241). Це може характеризувати ситуацію України в радянському ідеологічному проекті. Адже завдяки і українській інтелектуальній еліті більшовики модернізували у комуністичний спосіб країну.

Оскільки після протистояння у 1917–1921 рр. більшовицький режим не міг розраховувати на ідейну підтримку значної частини української інтелігенції, то політика українізації стала вимушеним кроком для залучення останньої до більшовицького ідеологічного й соціального експерименту, встановлення контролю над нею, подальшого включення до радянської культурницької еліти.

У переддень революції в українській інтелігенції існувало три групи, які по-різному бачили майбутній культурний розвиток України. Перша належала до «малоросійської», «гоголівської» свідомості й бачила себе частиною російської культури. Друга — з часів М. Драгоманова — шукала взаємодії з російською ліберальною культурою. Третя група сповідувала культурницький націоналізм (Б. Грінченко, С. Єфремов) і вимагала

повністю відмовитись від підпорядкування культури Росії (Єфіменко Г., 2017. С. 283).

Прихід радянської влади зі сходу в Україну призвів до формування двох основних культурних центрів республіки — Києва і Харкова. На думку Г. Єфіменка, Київ виступав консервативним оборонцем культурної спадщини, де діяли літературні організації, пізніше визнані режимом ворожими й «націонал-ухильницькими». А Харків прагнув утвердитися як пролетарський центр, символ нової індустріальної доби й найпередовішої культури (Єфіменко Г., 2017. С. 292). Втім, уточнимо, що загалом ця теза правильна. Проте й у Києві були представлені модерністські літературні течії, саме Київ став центром футуристів на чолі з Михайлом Семенком і мав також інші модерністські організації.

Основні принципи політики більшовиків у галузі літератури заклав В. Ленін. Він вважав, що літературна справа повинна бути частиною партійної справи, «коліщатком і гвинтиком» партійного механізму (Луцький А., 2000. С. 36). І література має бути керованою та стати «пролетарською». Тому від початку панування більшовиків в Україні як його основа розглядався тотальний контроль над суспільством і, зокрема, літературно-мистецьким середовищем. Ще у 1920 р. Головне управління політичною освітою (Головполітпросвіта) здійснювало політико-ідеологічний контроль цієї галузі суспільного життя. А в 1922 р. в УСРР оформлено радянський апарат контролю за процесами в культурі — всі органи підпорядковувались Відділу агітації та пропаганди (Агітпроп) при ЦК КП(б)У і були лише виконавцями волі партійного керівництва (Єфіменко Г., 2017. С. 282).

Паралельно йшов процес радянзації літературної еліти в часи українізації. І тут можна погодитись із твердженнями Я. Якубової: «Не викликає сумнівів, що радянська / більшовизація еліт була основним трендом у відносинах влади і суспільства, решта були похідними цього суспільно-політичного процесу. Не викликає заперечень також і теза, що завдання це вирішувалося часто руками самої інтелігенції, що була розколота ідеологічно і ментально, будучи мікромоделлю суспільства загалом» (Якубова Л.Б., 2021. С. 549).

Важливим результатом українізації стало те, що горизонтальні зв'язки стали визначальними для досягнення цілей української інтелігенції у цьому процесі. І ці цілі були іншими, ніж ті, які ставила собі більшовицька влада. Не зміцнення режиму, його «вращення» у національних республіках, а зростання національної самосвідомості українців внаслідок розвою української культури та науки. Так у радянських умовах зростала контреліта, яка в тоталітарному суспільстві була приречена з часом на знищення й ідеологічну та ідейну деградацію.

Також нове покоління літераторів і митців «петлюрівського призову» свою свідомість сформувало під впливом попередніх подій 1917–1921 рр. Українізація пришвидшила процеси деколонізації, яка розпочалась до революції. Цьому сприяло і те, що у 1920-х роках у літературному житті панували колишні боротьбісти під керівництвом В. Еллана-Блакитного (Луцький Ю., 2000. С. 37).

Вже у середині 1920-х років відіграло головну роль нове покоління невідомих до революції талановитих митців, які належали до партії, або були віддані завданням революції. Особливо вирізнялися М. Хвильовий, П. Тичина, М. Куліш, Л. Курбас, О. Довженко. Вони були переконані, що творять нове культурне поле. Сам факт порушення питань, які зразки наслідувати, засвідчує ентузіазм митців, що почувалися деміургами.

У цьому середовищі, поза волею більшовицького режиму, почали формуватися горизонтально орієнтовані літературні організації, які хоч і не були вільними від ідеологічного диктату комуністичної партії, все ж повністю нею не контролювались як у сенсі ідеології, так і в сенсі організації. Вони вважали, що має відбутися культурна революція, яка «буржуазну» літературу і мистецтво замінить їхніми пролетарськими антиподами. Але відрізнялись групи своїм розумінням того, яким має бути пролетарське мистецтво, як його створювати (Мейс Д., 2018. С. 191–193).

Як зазначив Г. Єфіменко, «згідно з комуністичними настановами всі горизонтальні структури громадянської самоорганізації, які забезпечують незалежне від влади волевиявлення населення, мусили трансформуватись в залежні від неї вертикальні структури» (Єфіменко Г., 2017. С. 263). Така потреба стала зрозумілою ще у часи воєнного комунізму — першого комуністичного штурму. Ця самоорганізація мала переважно національний характер і стала однією з причин спротиву українського суспільства, який не стихав навіть після збройної поразки українських державних утворень. У 1919 р. Х. Раковський визнавав, що рух за незалежність «спирається на українську інтелігенцію, особливо Всеукраїнську вчительську спілку (20 000 членів) та Український союз кооперативів, який є міцною економічною організацією, особливо на Правобережжі» (Єфіменко Г., 2017. С. 264). І хоча українізація помітно зменшила протистояння з українською інтелігенцією, все ж радянський режим розумів всю небезпеку організованих спільнот інтелектуалів. Особливо це стосувалось літературно-мистецьких кіл, які мали створювати нові культурні цінності. Адже інтелігенція не лише продукує нові смисли, а й зберігає культурницьку традицію. Прагнення більшовиків до монополії в духовному житті, закладене в їхній доктрині, неминуче мало призвести до конфронтації з інтелектуалами.

На думку Д. Мейса, поки КП(б)У українізовувалась, українська література переживала період безпрецедентного розквіту. «Партійні представники називали це “українським культурним процесом” і відчували потребу до нього долучитися щоб зрештою очолити його. У підсумку обидвох цілей буде досягнуто — до такої міри, що сам “процес” практично припиниться» (Мейс Д., 2018. С. 189).

Бурхливе і суперечливе літературне життя, постійні організаційні зміни угруповань скептично сприймалися старшим поколінням літературознавців, які мали поважний вплив на літературний процес. Так, С. Єфремов називав ці процеси «шумовинням», його думку поділяли М. Могилянський та А. Ніковський, яких називали «внутрішніми емігрантами». Вони контролювали видавництва «Рух» і «Слово» (Луцький Ю., 2000. С. 39).

На думку Л. Якубової, спільними проблемами для обох культурних центрів були брак замовлень, неврегульовані відносини авторського права, жорстка цензура, низькі авторські гонорари і відповідно — життя на межі виживання. Якщо у Харкові митці мали додаткові можливості реалізуватись як функціонери Наркомату освіти, працювали на радіо, у театрах, кіно, то кияни внаслідок жорсткого контролю над видавництвами перебували в значно складніших життєвих обставинах (Якубова Л.Б., 2021. С. 550).

Ідейне, а згодом й ідеологічне протистояння між різними угрупованнями письменників, втім, не заважало спілкуванню. Інколи й доволі приятному. Цьому сприяли й контакти в редакціях часописів та видавництв, і спільний побут, згодом й у відомому будинку «Слово», часто і спільна доля у часи боротьби за українську державність у 1917–1921 рр. Допомогала особистому спілкуванню і спільна праця в державних чи мистецьких інституціях — наприклад, у Всеукраїнському фотокіноуправлінні (ВУФКУ). Високо цінували одне одного в реальному житті, а не на шпальтах газет і журналів, інколи й запеклі опоненти. Так, письменник, перекладач, редактор Олекса Варавва (О. Кобець), який належав до київського кола «попутників» і згодом працював на одеській кінофабриці ВУФКУ та в Харкові, жив у будинку «Слово». Він високо цінував Миколу Хвильового: «Це — справді був зразок Людини з великої літери. Його серце справді боліло за долю сердешного українського народу, і це він виявляв не тільки у своїй теоретичній чи мистецькій творчості, а й у житті — своїми щоденними діями» (Бонь О.А., 2021. С. 169). Саме за людяність, а не тільки за ідейні переконання М. Хвильовий мав авторитет у літературному середовищі.

Створення літературних організацій, що нерідко не мали чіткої структури й об'єднувалися навколо лідерів та ідей, було достатньо потужним

у радянській Україні. Так, у 1921 р. виникла організація панфутуристів «Аспанфут» на чолі з М. Семенком (мала за ідею порвати з традицією і започаткувати мистецтво майбутнього). У 1922 р. створено організацію селянських письменників «Плуг» під керівництвом С. Пилипенка, яка мала друковані органи — «Плужанин» й альманах «Плуг» — і сотні членів. У 1923 р. виникла спілка пролетарських письменників «Гарт». Ю. Луцький вважав «Гарт» «прабатьком української пролетарської літератури» (Луцький Ю., 2000. С. 42–43). До нього входили В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра, М. Хвильовий, М. Йогансен, В. Поліщук, І. Дніпровський, І. Кулик, В. Коряк та ін. І «Плуг», і «Гарт» закликали до масовізму в літературному процесі, Адже тоді партія це заохочувала, оскільки сприймала мистецтво як засіб пропаганди серед мас (Луцький Ю., 2000. С. 43).

У цьому зв'язку варто згадати особисті контакти Олекси Варавви з лідером «Плугу» Сергієм Пилипенком. Взимку 1924 р. він, перебуваючи у Харкові у справах журналу «Нова громада», редактором якого був, зустрічався із письменником. Саме тоді влада змушувала перемістити журнал у Харків, очевидно, для міцнішого контролю за цим незалежним кооперативним журналом. Зустріч відбулася у готелі «Селянського будинку» у типовому для 1920-х років аскетичному побуті літераторів. Розмова Варавви й Пилипенка свідчить про те, що партійні ідеї були вже тоді визначальними для останнього. Він переконував, що для збереження видання О. Варавва має калатати «у всі дзвони, кричить на всіх перехрестях, нагадуйте кожною друкованою літерою журналу, розбуджуйте всякими можливими способами клясову нетерпимість до куркуля, до багатія, до здирщика та визискувача! Таке сьогодні наставлення партії... І якщо ви підете цим шляхом, то йтимете в ногу з партією, з її генеральною лінією, ви збережете гарне культурне вогнище, за яке ми вважаємо ваш журнал...»¹.

Водночас С. Пилипенко радив національно спрямовану лінію редакційної політики: «...На всі заставки й з усіх щілин мусимо підкреслювати, що ми — українці, що ми — відмінна нація, відмінна у нас культура, відмінний життєвий уклад, обряди, звичаї...»² (Бонь О.Б., 2021. С. 142).

У той же приїзд до Харкова О. Варавва зустрічався і з М. Хвильовим. І перше ж враження було таким: «...Маю справу з цілковитим антиподом балакуна Сергія Пилипенка». На запитання М. Хвильового про ідейне кредо журналу «Нова громада» О. Варавва відповів, що за роки його існування ні слова проти «героїв

¹ Музей-архів братів Вараввів при Канівській гімназії імені І. Франка (далі — МАБВ). Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 21.

² Там само.

нашого національного визволення — Петлюру, Коновальця, Юрка Тютюнника» не сказано. І лідер харківських пролетарських письменників, якого О. Варавва не відчував комуністом, сказав: «Ви робите, безперечно, чесно, як і слід кожному з нас... Але... (і в голосі стало чути гіркий смук) — чи довго вам пощастить так триматись?...»³ З цього діалогу чітко видно ту «подвійну гру», яку мали вести літератори і, зокрема, М. Хвильовий (Бонь О.Б., 2021. С. 143).

До організацій так званих «попутників» — митців класичної школи — згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про українські художні угруповання» від 10 квітня 1925 р., зараховували «Ланку», яка виникла із попереднього утворення АСПИС (Асоціація письменників), і організаційно неоформлених київських неокласиків (Єфіменко Г., 2017. С. 286). Київська «Ланка», неокласики «вважали новий центр (Харків) енергійним, але невитриманим і анархічним. У кращому разі — недосвідченим, у гіршому — войовничо вульгарним» (Шкандрій М., 2015. С. 47).

Ще В. Еллан-Блакитний створив проект маніфесту організації «Всеукраїнська літературна академія», багато тез з якого потім було у статуті Всеукраїнської академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), тому її можна вважати спадкоємницею «Гарту», боротьбистів і В. Блакитного. 14 жовтня 1925 р. у Харкові зібралось 17 письменників (включно із членами гуртка «Урбіно» М. Хвильового). Остаточо заснована із гартванців та інших письменників у листопаді 1925 р. ВАПЛІТЕ представляла ширші кола письменників, лідером яких був М. Хвильовий, що бачив сенс організації у підвищенні професійних стандартів української пролетарської літератури (Луцький Ю., 2000. С. 48).

У нашому дослідженні не будемо простежувати причини, перебіг і основні наслідки літературної дискусії 1925–1928 рр., оскільки це тема окремого студіювання. Тільки зазначимо, що Л. Якубова так визначає сутність літературної дискусії: «“Літературна дискусія” (1925–1928), що мала свої відповідники в низці галузей суспільствознавства, онтологічно продовжувала незавершену дискусію 1917–1920 рр. про існування української нації і перспективи українського культуротворення» (Якубова Л.Б., 2021. С. 551).

Також слід зазначити, що навесні 1926 р. літературна дискусія перейшла у політичну площину. Адже відомі заклики М. Хвильового комуністичною верхівкою тлумачились суто в політичному розумінні. Ідея культурного звільнення українців від впливу метрополії сприяла би утвердженню власної ідентичності. До того ж

українізація актуалізувала «культурницький націоналізм, плеканий частиною інтелігенції до революції. Партійне керівництво уважно стежило за процесом, і вже 12 жовтня 1926 р. у відділі друку ЦК КП(б)У відбулася нарада. М. Хвильовий на ній констатував “велику переобтяженість письменників і взагалі митців-комуністів партійними обов’язками, які не дають їм можливості удосконалюватись у своїй галузі й розпоршують їхню енергію”». По-друге, він наголошував на необхідності створення нових організаційних форм літературно-мистецького життя, які б звільнили письменника від культурницької роботи (очевидно, він мав на увазі пропагандистську роботу). А «Плуг» і «Гарт» вважав за потрібне перетворити на осередки мистецької самоосвіти. Також виступив за покращення матеріального стану письменників й об’єднання їх у профспілку. Натомість партійне керівництво не прийняло цих пропозицій, на противагу М. Хвильовому в резолюції наради йшлося про зосередження митців на проблемі класової боротьби і необхідності підтримки пролетарської культури, принципі невтручання та змагальності різних літературних угруповань. Таким чином реалізовувалася стратегія «поділяй і владарюй»: заручитись підтримкою молодих лівачьких кадрів, але завдяки цензурі друку скерувати цей процес у потрібне русло, залишаючись над конфліктом (Єфіменко Г., 2017. С. 293–294).

У цьому контексті показовою є ситуація навколо письменника-попутника (за визначенням владних органів) Григорія Косинки. У січні 1926 р. він, прибувши з Харкова, розповідав академіку С. Єфремову («внутрішньому емігранту», який зберігав на той час позицію не співпрацювати з владою) про його критику в «Плузі»: «Спеціально допитувано Косинку про його листування з закордоном. Одно слово, обмацали хлопця так, що аж тремтить, розповідаючи» (Єфремов С., 1997. С. 328–329).

І хоча М. Хвильовий мав високопоставленого прихильника О. Шумського, це у певний момент вплинуло на погіршення його становища, оскільки критика Й. Сталіним «ухилу» О. Шумського зачепила й літератора. На пленумі ЦК КП(б)У в травні 1926 р. від Шумського вимагали визнання помилок. Але той відмовився це робити й сказав, що він щирий комуніст, а Хвильового назвав «культурним пролетарем» (Луцький Ю., 2000. С. 53). На думку Д. Мейса, аргументи Хвильового не можна звести до визначення «націоналізм», вони набагато складніші. Він прагнув розвитку української культури, яка була би соціалістичною, але емансипованою від національної культури колишнього колоніального гнобителя. М. Хвильовий не приховував своєї думки про те, що революція пішла хибним шляхом, проте ніколи не виступав проти самої

³ Музей-архів братів Вараввів при Канівській гімназії імені І. Франка (далі — МАБВ). Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 23.

революції — він хотів виправити її курс в Україні. Основна теза літератора — українська культура має розвиватись власним шляхом, відкидаючи свій провінціалізм (Мейс Д., 2018. С. 243).

Разом з тим мало місце протистояння між організаціями літераторів і митців. І це протистояння — ідейне, а не ідеологічне. У цьому, на нашу думку, полягала фундаментальна відмінність між переконаннями самих українських літературно-мистецьких кіл і більшовицької держави, яка бачила в цьому протистоянні ідеологічні причини й хотіла надати їм політичний характер. Її метою було намагання виявити, позбавити суспільного впливу та покарати ідеологічних і політичних противників.

4 червня 1926 р. на пленумі ЦК КП(б)У було ухвалено «Тези про підсумки українізації», де закликам М. Хвильового було надано політичний підтекст. Йшлося про те, що ці гасла використає дрібна українська буржуазія для відриву від Москви. «Вона розуміє відродження нації як буржуазну реставрацію, а під орієнтацією на Європу безперечно розуміє орієнтацію на Європу капіталістичну...» (Луцький Ю., 2000. С. 54).

Під тиском партії О. Досвітній, М. Хвильовий, М. Яловий опублікували у «Вістях» каяття. Але навіть виключення всіх трьох з організації не врятувало її від ідеологічного погрому. За «Літературним щоденником» ВАПЛІТЕ, який зберігся в архіві А. Любченка, 22 грудня 1926 р. М. Куліш ходив на розмову до ЦК КП(б)У і зустрічався із В. Затонським, де був присутній і А. Хвиля. Зі змісту запису зрозуміло, що партія поєднувала тиск і заохочення до середовища ВАПЛІТЕ (Луцький Ю., 2000. С. 194).

Для приборкання ВАПЛІТЕ в кінці 1926 р. було створено Всеукраїнську спілку пролетарських письменників (ВУСПП). Перший з'їзд відбувся у Харкові 25–28 січня 1927 р. ВАПЛІТЕ до цього Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників не запросили, а в ультимативній формі просили надіслати одного представника. ВАПЛІТЕ відмовилося брати участь, оскільки не погоджувалися з членами організації проведення з'їзду. Однією з цілей створення ВУСПП стала конкуренція з ВАПЛІТЕ і «Плугом», який розколовся у наслідок цього з'їзду (Луцький Ю., 2000. С. 58–59).

Величезний обсяг роботи проводили у той час радянські каральні органи у середовищі літераторів. Зокрема, йдеться про повсякчасне стеження за провідними літераторами, активними у громадському житті, та письменниками, які у 1917–1921 рр. були учасниками боротьби за українську державність. Це насамперед стосується Остапа Вишні. Сексот «Общественник» 15 січня 1928 р. повідомляв про участь останнього у вечорі, організованому Товариством імені М. Леонтовича. Про цей же вечір доповідав і сексот «Молдаванка», який підтвердив, що на частину публіки справила

погане враження малоросійщина в музичній частині. Агент «Тихий» доповідав про згаданий вечір, але вже про враження самого Остапа Вишні — йому, начебто, не сподобалася публіка — буржуазна, а не пролетарська (Остап Вишня, 2020. С. 75). Звернімо увагу на те, що за літературно-музичним вечором, здавалось би, аполітичним заходом, спостерігало щонайменше три агенти!

Такі дії партійного керівництва супроводжувались бурхливими змінами в корпоративних відносинах всередині літературного середовища. Наприкінці 1926 р. з'явилась нова організація «Молодняк» з колишніх членів «Плугу» та «Гарту» і стала осередком комсомолу. На початку 1927 р. вийшов журнал «Молодняк» під редакцією О. Корнійчука, О. Донченка і П. Усенка. Організація була ідейно близькою до ВУСПП. У 1926 р. В. Поліщук заснував «Авангард». Опублікували у 1928–1929 рр. три бюлетені «Авангард». У 1927 р. М. Семенко заснував «Нову генерацію» з відповідним журналом. У 1926 р. київська «Ланка» перетворилась на МАРС (Майстерня революційного слова) і солідаризувалась із ВАПЛІТЕ (Луцький Ю., 2000. С. 62).

У той час вище партійне керівництво КП(б)У на засіданні політбюро 24 травня 1927 р. намагалось вберегти головний літературний журнал «Життя і революція» від впливу будь-яких літературних груп і течій, окремо заперечувалася участь у виданні «попутників». Водночас зазначалося про незадоволення «правої» української інтелігенції (М. Зеров, М. Могиланський, С. Єфремов) та її намагання перетворити журнал на свою «трибуну»⁴.

Всі ці процеси відслідковувались ДПУ, вивчався вплив стеження за літераторами на загальну ситуацію у середовищі. У лютому 1927 р. Андрій Ніковський необдуманно передав колезі (він виявився агентом «Франтом») свою розмову з Григорієм Косинкою, який після агресивної критики В. Коряка вважав, що «не те що писати, але думає, що недовго втратити і службу, адже в ВУФКУ, де він служить, вже шушукаються, шепчуться». І, як висновок, А. Ніковський говорив, що існує «занепад настроїв у письменницької публіки»⁵.

Корпоративні стосунки в середовищі українських письменників завдяки свідомій політиці партійних органів загострювалися і незабаром перейшли з ідейної в ідеологічну площину. У п'ятому номері «ВАПЛІТЕ» опубліковано відповідь М. Хвильового «Одвертий лист до Володимира Коряка» і перша частина роману

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 10. Арк. 109.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 278, 282. С. 137.

«Вальдшнепи». Це викликало шквал критики, і М. Куліш листом до «Комуніста» визнав «помилкою» публікацію роману. А вже у січні 1928 р. ВАПЛІТЕ змушена була самоліквідуватись. На засіданні 12 січня 1928 р. О. Слісаренко говорив, що поряд із літературною виникла й політична дискусія і їх «неправдиво» узалежили одна від одної. Каральні більшовицькі органи пильно стежили за реакцією письменницького середовища на цю подію. У доповідях сексотів ДПУ за травень 1928 р. відображено, що Остап Вишня «бігає по місту, збираючи в “української громадськості” підписи під протестом “зажима”. Їм вже зібрано 150 підписів» (Остап Вишня, 2020. С. 78).

На думку Ю. Луцького, «націоналізм» використовувався як семантична зброя, коли потрібно було очорнити письменника з незалежними поглядами. Він вважає, що ВАПЛІТЕ — «це не організація українських націоналістів-шовіністів. Це була група ідеалістичних українських комуністів, які боронили те, що вони вважали спадщиною революції, домагалися для України рівних прав з Росією. Зрештою, це проголошувала й радянська конституція» (Луцький Ю., 2000. С. 68, 228).

Про справжні мотиви й способи впливу на гуманітаріїв і, зокрема, на літературне середовище дають уявлення документи «Окремої папки» політбюро ЦК КП(б)У, які мали найвищий ступінь секретності. Так, з метою ліквідувати опозиційні настрої у середовищі літературознавців на засіданні політбюро 11 березня 1927 р. було вирішено вислати за кордон С. Єфремова і М. Могиланського. Керівник Державного політичного управління В. Балицький мав розіслати відповідні матеріали⁶. Але цей проект так і не був реалізований. Очевидно, партійна верхівка вирішила за краще залишити їх у радянській Україні з метою подальших репресій.

Горизонтальні корпоративні зв'язки було дуже важко контролювати більшовицькій владі. Тому і був активізований процес тотального стеження. Він був спрямований не тільки на загальний

контроль, а й на вплив на середовище. Цей вплив виражався у формуванні атмосфери тотального страху, загальної недовіри. І, як наслідок — розриву горизонтальних зв'язків.

Наприклад, для посилення протистояння у ВУАН політбюро 24 березня 1927 р. пропонувало підтримати кандидатуру М. Грушевського на президента академії, одночасно увести А. Кримського як заступника чи секретаря, у такий спосіб підігриваючи відомий конфлікт у академічному середовищі. Водночас на тому ж засіданні було дозволено друк «Сонячної машини» В. Винниченка та контакти радянських видавництв з письменником⁷.

Деформувала відносини у письменницькому середовищі наявність сексотів як результат роботи каральних радянських органів. Всі розуміли, що останні можуть будь-кого змусити до співпраці. Сам факт збирання під одним дахом письменників у харківському будинку «Слово» давав змогу вдосконалити контроль за середовищем, але і сприяв закріпленню горизонтальних зв'язків серед літературно-мистецької інтелігенції. На особисті зв'язки мало впливало протистояння в середовищі. Адже, на нашу думку, це було ідейне протиборство, а не ідеологічне.

Таким чином, літературно-мистецьке середовище радянської України в 1920-х роках переживало період бурхливого розвитку і мало різні ідейні течії. Вони були інституційно оформлені в несталі корпорації, організації, які часто змінювали склад і коригували ідейну спрямованість. Скориставшись ідейним протиборством, більшовицький режим все зробив, щоби це протистояння набуло ідеологічного й політичного спрямування, використовуючи для цього, як правило, відкритий політичний тиск. Для контролю особистих горизонтальних стосунків письменників каральні більшовицькі органи застосовували таємне стеження за літераторами та підігрівання протистояння в середовищі.

⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 8. Арк. 105.

⁷ Там само. Арк. 122–122 зв.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бонь О.А. Гуманітарна інтелігенція Харкова 1920-х років в его-документах письменника Олекси Варавви (Кобця). *Київські історичні студії*. 2021. № 1 (12). С. 167–173. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.119>.
- Бонь О.Б. «В цьому запаморочливому присмерку нашої — не своєї — столиці» (Микола Хвильовий у спогадах Олекси Варавви). *Українська біографістика*. 2021. Вип. 22. С. 138–150. URL: http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2021_22_11 <https://doi.org/10.15407/ub.22.138>.
- Єфіменко Г. Горизонтальні зв'язки як небезпека для комунізму та «корінна зміна політики від українізації до радянзації» (1920–1922 рр.). *Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю»*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 263–273.
- Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. Київ: ЗАТ «Газета «Рада»», 1997. 848 с.
- Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. Київ: Гелікон, 2000. 248 с.

- Мейс Д. Комунізм та дилеми національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933 / з англійської переклав М. Яковлев. Київ: Комора, 2018. 496 с.
- Новак А. Як поставала «імперія зла»? Досвід Центрально-Східної Європи / пер. з пол. М. Яковини. Київ: Дух і Літера, 2021. 352 с.
- Остап Вишня. Невеселе життя: документальна біохроніка / упоряд., вступ. ст. та прим. С.А. Гальченка. Харків: Фоліо, 2020. 784 с.
- Половання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий / упоряд. Ю. Шаповал; передмова: Ю. Шаповал, В. Панченко. Київ: Темпора, 2009. 296 с.
- Примаченко Я. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)*. Київ, 2015. Т. 2. С. 57–133.
- Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд.: В.М. Даниленко. Київ: Темпора, 2012. 756 с.
- Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років; пер. з англ. Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр, 2015. 384 с.
- Якубова Л.А. Національне питання: більшовицькі рецепти. *Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ — на початку ХХІ ст.*: у 3-х кн. Кн. 1. Київ: Кліо, 2021. С. 500–546.
- Якубова Л.Б. «Національна за формою, соціалістична за змістом»: українська культура в лабетах більшовицької ідеології. *Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ — на початку ХХІ ст.*: у 3-х кн. Кн. 1. Київ: Кліо, 2021. С. 547–573.

REFERENCES

- Bon, O. (2021). «V tsiomu zapamorochlyvomu prysmerku nashoi — ne svoiei — stolytsi» (Mykola Khvyliovyi u spohadakh Oleksy Varavy) [“In this amazing dawn of our — our lost — capital” (Mykola Khvyliovyi in Oleksa Varavva’s memoirs)]. *Biographistica Ukrainica*, 22, 138–150 [in Ukrainian].
http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2021_22_11
<https://doi.org/10.15407/ub.22.138>
- Bon, O. (2021) A. Humanitarna intelihentsiia Kharkova 1920-kh rokiv v eho-dokumentakh pysmennyka Oleksy Varavy (Kobtsia) [Kharkiv Humanitarian Intelligence of 1920s in Ego-Documents of the Writer Oleksa Varavva (Kobets)]. *Kyiv Historical Studies*, 1(12), 167–173 [in Ukrainian].
 DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.119>
- Danylenko, V. M. (Ed.). (2012). *Ukrainska intelihentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr.* Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Halchenko, S. A. (Ed.). (2020). *Ostap Vyshnia. Nevesele zhyttia: dokumentalna.* Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Lutskiy, Yu. (2000). *Literaturna polityka v radianskii Ukraini 1917–1934.* Kyiv: Helikon [in Ukrainian].
- Meis, D. (2018). *Komunizm ta dylemy natsionalnoho vyzvolennia: Natsionalnyi komunizm u radianskii Ukraini, 1918–1933.* Kyiv: Komora [in Ukrainian].
- Novak, A. (2021). *Yak postavala «imperiiia zla»? Dosvid Tsentralno-Skhidnoi Yevropy.* Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Prymachenko, Ya. (2015). *Diiachi literatury i mystetstva v poli zoru dyktatury.* In *Suspilstvo i vlada v radianskii Ukraini rokiv nepu (1921–1928)*, Vol. 2, pp. 57–133 [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (Ed.). (2009). *Poliuvannia na «Valdshnepa». Rozsekrechenyi Mykola Khvylovyi. Naukovo-dokumentalne.* Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Shkandrii, M. (2015). *Modernisty, marksysty i natsiia. Ukrainska literaturna dyskusiiia 1920-kh rokiv.* Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Yakubova, L. A. (2021). “Natsionalna za formoiu, sotsialistychna za zmistom»: ukrainska kultura v labetakh bilshovytskoi ideolohii”. In *Vyprovovuiuchy doliu, hartuiuchy voliu. Ukraina y ukraintsi v 20 na pochatku 21 st.* (Vol. 1, pp. 547–573) [in Ukrainian].
- Yakubova, L. A. (2021). Natsionalne pytannia: bilshovytski retsepty. In *Vyprovovuiuchy doliu, hartuiuchy voliu. Ukraina y ukraintsi v 20 na pochatku 21 st.* (Vol. 1, pp. 500–546) [in Ukrainian].
- Yefimenko, H. (2017). Horyzontalni zviiazky yak nebezpeka dlia komunizmu ta «korinna zmina polityky vid ukrainizatsii do radianizatsii» (1920–1922 rr.). In *Ukraina radianska. Iliuzii ta katastrofy “omunistychnoho raiu”*, pp. 263–273 [in Ukrainian].
- Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929.* Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.10.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)